

РОЛЬ ПІДРУЧНИКА У РОЗВИТКУ КРЕАТИВНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

У статті виділені функції підручника: інформаційна, розвивальна, виховна та мотиваційна. Зроблено спробу проаналізувати розвивальну функцію підручників для початкового навчання. Охарактеризовано представлені в підручниках завдання, спрямовані на розвиток уваги, мислення, пам'яті та креативності молодших школярів.

Освіта, як організована система пізнання, розвитку мислення і креативності, є одним із найважливіших засобів формування всебічно розвиненої особистості. Розвивальне навчання ставить за мету розвиток креативної особистості учнів, вироблення у них самостійного підходу до вирішення будь-якої проблеми, формування уміння глибоко розуміти проблеми, здатність особистості генерувати й продукувати нові ідеї. Перед учителями постає проблема формування в учнів такого механізму мислення (креативного), який би дав можливість швидко адаптуватися до вимог, що постійно змінюються; самостійно знаходити та аналізувати нові джерела інформації; творчо застосовувати їх у професійній діяльності.

Завданням розвивального навчання є формування особистості з гнучким розумом, розвиненими потребами до подальшого пізнання і самостійних дій, з певними навичками і креативними здібностями; визначити індивідуальні зони найближчого розвитку та сприяти формуванню ще не сформованих здібностей.

Принцип розвивального навчання активно і цілеспрямовано діє, він включений у навчально-виховний процес. Повноцінне навчання учнів молодшого шкільного віку неможливе без цілеспрямованого розвитку процесів мислення (аналізу, порівняння, узагальнення) і мовлення.

Зважаючи на інтеграцію української школи до європейського освітнього простору та її орієнтацією на підвищення якості відповідно до світових стандартів, важливого значення для реалізації поставлених завдань набуває вивчення й творче використання прогресивного зарубіжного досвіду, зокрема з розвитку креативності. Значний інтерес у цьому контексті викликає Польща, яка є країною інноваційних пошуків і стратегій.

Мета статті – проаналізувати розвивальну функцію підручників для початкового навчання. Охарактеризувати завдання, що представлені в підручниках, спрямовані на розвиток креативності.

Великої уваги всебічному розвитку учнів надавали Й. Г. Песталоцці (термін "розвивальне навчання" належить саме йому), К. Д. Ушинський

(упроваджував ідеї про "розвивальне навчання"). Нині у педагогіці під поняттям "розвивальне навчання" дослідники розуміють навчання, яке забезпечує повноцінне засвоєння знань, формує навчальну діяльність, чим безпосередньо впливає на розумовий розвиток [11].

У процесі відмови від догматичних методів навчання та підвищення розвивального значення навчального процесу відбуваються істотні зміни в структурі підручників, у їхньому змісті. Пріоритетність завдань всебічного формування особистості молодшого школяра зумовлює необхідність створення підручників, здатних змоделювати розвивальний, особистісно зорієнтований навчальний процес.

Сутність підручника, його структуру та функціональне забезпечення досліджували В. Г. Бейлінсон, В. П. Безпалько, Д. Д. Зуєв; підручник в умовах розвивального навчання – Л. В. Занков, А. В. Полякова; теорію і практику підручника для початкової школи – Я. П. Кодлюк; використання навчальної книги у навчальному процесі – Ю. К. Бабанський, І. Лернер, О. Я. Савченко.

Праці польських учених присвячені проблемі всебічного розвитку особистості, а саме таким аспектам, як: *особливості характеру креативних школярів* - Л. Бандура (L. Bandura), І. Божим (I. Borzym), А. Горальський (A. Góralski), Б. Дирда (B. Dyrda), М. Партика (M. Partyka); *навчання та виховання креативних школярів* – Д. Екерт-Олдройд (D. Ekiert-Oldroyd), Я. Лащик (J. Łaszczyk), Т. Мечковська (T. Męczkowska), Д. Наконечна (D. Nakoneczna), Я. Швемін (J. Szwemin), В. Конаткевич (D. Konatkiewicz), Х. Кедевіч-Шаррі (H. Kiedewicz-Harpi), Е. Янович (J. Janowicz), В. Квятнова (W. Kwiatniowa), Т. Левовицький (T. Lewowicki), С. Мешальський (S. Mieszalski), А. Наласковський (A. Nalaskowski), С. Палка (S. Palka), Ю. Савінський (J. Sawiński); *розвиток здібностей дитини* - А. Сенковський (A. Sękowski), Й. Чесліковська (J. Cieślukowska); *підготовка вчителя до роботи з креативними учнями* - А. Горальська (A. Góralski), Д. Екерт-Грабовська (D. Ekiert-Grabowska), Я. Лащик (J. Łaszczyk), Д. Наконечна (D. Nakoneczna), В. Панек (W. Panek), Й. Чесліковська (J. Cieślukowska).

У педагогіці підручник розглядається не лише як носій змісту освіти, а й як технологічна модель навчальної діяльності, що цілісно та послідовно відображає всі основні етапи процесу навчання. Технологічність підручників для початкової школи відображається та реалізується в побудові навчальних тем, структура яких відповідає загальній структурі уроків, та в організації всіх видів навчальної діяльності [7, с.150–162].

Е. Гельфман та М. Холодна, узагальнюючи результати аналізу підходів різних авторів виокремили такі функції шкільного підручника:

- *інформаційну* – підручник – засіб фіксації соціального досвіду, зокрема наукового, який призначений для здобуття освіти;

- *управлінську* – підручник повинен забезпечити організацію навчально-пізнавальної діяльності;
- *розвивальну* – полягає у забезпеченні розвитку креативних здібностей, мотиваційної сфери, особистісних якостей, системи ціннісних відносин;
- *комунікативну* – забезпечення не лише монологічної передачі повідомлень, а й діалогів, полілогів;
- *виховну* – підручник повинен викликати позитивні емоції в суб'єктів учіння і, не зменшуючи науковості викладу, використовувати образні порівняння та аналогії, які викликають у них яскраві асоціації;
- *диференціації навчання* – забезпечує диференційований підхід до учнів;
- *індивідуалізації навчання* – формує індивідуальність учнів, спрямовує на індивідуальні пізнавальні траєкторії учнів із врахуванням особливостей стилю їхнього мислення [6, 8, 10].

Принцип розвивального навчання реалізується у підручниках через:

- врахування рівня розумового розвитку школярів, психолого-педагогічних закономірностей пізнавальної діяльності дитини окремого вікового періоду;
- вмилу організацію системи процесу самостійної роботи з текстами, схемами, малюнками;
- оздоблення кольоровими малюнками, схемами, що забезпечує розвиток інтересу та мотивації до учіння.

Аналіз підручників для початкового навчання дає змогу стверджувати, що розвивальна функція підручника здійснюється у таких *напрямах*:

- розвиток психічних процесів;
- формування загальнонавчальних умінь і навичок самостійної роботи;
- розвиток креативних здібностей.

Підручники для початкової школи реалізують *інформаційну, розвивальну, виховну та мотиваційну* функції [7].

Аналізуючи розвивальні можливості підручника щодо *формування загальнонавчальних умінь і навичок*, слід зазначити, що ефективними у зазначеному аспекті є *завдання* на виділення ознак предметів, вилучення "зайвого", логічне комбінування; *вправи* на різнобічний аналіз об'єкта; на класифікацію; встановлення причинно-наслідкових зв'язків; висловлення власної думки; використання спеціальної рубрики "Поміркуй".

Розвивальна функція підручників націлює на те, щоб ілюстративний матеріал сприяв розвитку у школярів *психічних процесів* (уваги, пам'яті, уяви, мислення) та креативності.

Важливим компонентом розвивального навчання є розвиток *креативних здібностей* молодших школярів, а основою творчої діяльності вважають гнучкість, швидкість, логічність, креативність мислення, розвинену уяву і фантазію, нестандартність думки. Завдання можна

поділити на дві групи: такі, що потребують перебудови або доповнення вже відомого (складання задачі за даним виразом, твору – за планом; доповнення текстів; складання розповіді за малюнком; виконання вправи різними способами та ін.), і такі, що потребують самостійності школяра, введення елементів новизни у зміст діяльності (складання творів, задач; створення власних проєктів).

Розвивальна функція підручника полягає у тому, що він не тільки озброює учнів знаннями, а й сприяє розвитку психічних процесів, загальнонавчальних умінь і навичок та креативних здібностей. Обов'язковою ознакою якісного підручника є наявність засобів для формування загальнонавчальних умінь і навичок:

- організованості – уміння планувати свою діяльність і користуватися підручником та іншими видами друкованих джерел;
- уміння працювати з книгою – засвоєння знань про особливості побудови навчальної книги, формування вміння працювати з кожним зі структурних компонентів підручника;
- уміння міркувати – пов'язувати між собою знання, розв'язувати мислительні задачі;
- загальнонавчальних умінь та навичок (слухати, відповідати, запитувати міркувати);
- загальнопізнавальних умінь: аналізу – учні повинні усвідомити, що аналізувати предмети можна за різними ознаками, а серед виділених ознак є основні, тобто ті, що завжди притаманні об'єкту, і другорядні, які в одних випадках характерні для нього, а в інших – ні. Тому в системі навчальних завдань підручника доцільно передбачити вправи на виділення головного, визначення головної думки твору та ін.
- порівняння – вміння виділяти ознаки, знаходити серед них спільні й відмінні та на основі цього узагальнювати, підводити під поняття;
- узагальнення – виявлення спільного у предметах та явищах;
- контрольно-оцінні уміння (уміння орієнтуватися на зразок, оцінювати власні дії та дії інших).

Розвивальну функцію підручників для початкової школи посилюють завдання креативного характеру, спрямовані на організацію пошукової діяльності учнів та розвиток креативності.

Перша група завдань має *дослідницький характер*. Вправи цього виду передбачають збір відомостей про рідний край; походження назв населених пунктів, вулиць, річок; вивчення родового дерева. Наприклад, рубрика "Будь дослідником" (у підручниках з читання) спонукає учнів користуватися додатковою літературою та іншими інформаційними джерелами, звертатися до попереднього матеріалу з метою його повторення і закріплення, здійснювати найпростіший узагальнюючий аналіз вивчених творів. Рубрика "Дослідіть", "Здійсніть пошук", "Спостерігай", "Поміркуй", "З'ясуй" (у

підручниках "Я і Україна") спонукає дітей самостійно планувати хід роботи, відбирати матеріал для спостережень, дослідів, висловлювати припущення, фіксувати результати дослідів, робити замальовки, висновки, наприклад, дізнатись про традиції місцевості і створити фотоальбом [1, с.70]. При вивченні теми "Людина – частина України" дослідити, які держави-сусіди має наша країна, започаткувати проект "Подорожуймо Україною" [1].

Отже, у дослідницькому методі працює увесь діапазон пошукових умінь. Виконання учнями 3–4 класів елементарних дослідницьких завдань – не тільки можливе, а й ефективно для їхнього розвитку. Протягом навчання у початковій школі учні здатні брати участь у різноманітних видах навчально-дослідницьких завдань.

Учні цілком спроможні виконувати тривалі дослідницькі завдання. Наприклад, формування нових понять на основі тривалих спостережень з подальшим встановленням причинно-наслідкових зв'язків, засвоєння властивостей об'єктів шляхом експериментального "відкриття" під час дослідів. Щоб зацікавити учнів дослідженнями, бажано прищепити їм смак до вдумливого нагромадження і осмислення спостережень, проведення короткочасних експериментів із відомими об'єктами, які відкривають нові властивості. Корисно також залучати весь клас до групових дослідницьких завдань, розрахованих на 2–3 тижні, місяць. Формування досвіду пошукової діяльності в атмосфері загального захоплення цікавою справою не лише має розвивальне значення, а й об'єднує процеси навчання і виховання, стимулює пізнавальні потреби до спостереження, аналізу, отримання власних висновків і відкриттів; сприяє розвитку креативних здібностей дитини, формуванню емоційно-ціннісного ставлення до природи; розвиває уяву, увагу, пам'ять, мислення; формує екологічну культуру і культуру спілкування.

Завдання на розвиток креативності привчають школярів добирати рими до рядка, окремого слова (з тексту, самостійно); складати власні вірші. Чималі розвивальні можливості мають вправи на складання казок, оповідань (одні з них пропонують продовжити твір, інші – скласти самостійно; частина завдань задає конкретну тему твору), скоромовок, загадок, лічилок тощо. Проаналізувавши підручники з *рідної мови* (автори М. С. Вашуленко, С. Г. Дубовик), *читання* (автор В. О. Науменко), *математики* (автори М. В. Богданович, Г. П. Лищенко), *природознавства* (автори Т. Г. Гільберг, Т. В. Сак), *основ здоров'я* (автори О. В. Гнатюк, Н. М. Бібік) та курсу "*Я і Україна*" (автори Т. М. Байбара, Н. М. Бібік), вдалося з'ясувати, що найбільший потенціал для формування пізнавальних процесів мають підручники з математики. Ці підручники вирізняються кількістю завдань на розвиток уяви і фантазії, які представлені спеціальними рубриками: "Порівняй", "Згрупуй", "Знайди невідоме число", "Знайди і виправ помилки",

"Розшифруй слово", "Задачі-жарти", "Завдання-пастки", "Цікаві квадрати", "Цікаві задачі", гра "Танграм", гра "П'ятий зайвий".

Найбільше завдань на *формування уваги* містять підручники "Рідна мова". Вони представлені вправами типу "Зверни увагу" та рубрикою "Візьми до уваги". Завдання спонукають учнів зосередитися на об'єкті та привертають увагу школярів до важливих правил та порад.

Перше місце за кількістю вправ на *формування пам'яті* займають підручники "Я і Україна", причому всі ці завдання можна розділити на дві групи: такі, що забезпечують довготривале запам'ятовування (вони вміщені в рубриці "Запам'ятай"), і такі, що допомагають виявити міцність засвоєного та активізують процеси відтворення (рубрика "Пригадай").

Найчисельнішою є група завдань, спрямованих на формування у молодших школярів *уміння міркувати*. Вони представлені у читанках та підручниках "Я і Україна" (рубрика "Поміркуйте разом", робота в парах, колективна робота "Обговори спочатку з сусідом по парті, а потім – у класі"; вправи на доведення власної думки, підбиття підсумків та ін.). Такі завдання містяться у підручнику з математики, вони спонукають учнів пояснити хід міркування, послідовність дій, розвитку логічного та нестандартного мислення, завдання з підвищеним логічним навантаженням (завдання "із зірочкою"). Завдання розвивального характеру (наприклад, скласти план до задачі, зробити короткий запис задачі, вибрати із запропонованих правильний короткий запис до задачі) передбачає розвиток математичних знань.

Слід відзначити підручник "Математика" Л. Г. Петерсон, який входить до складу науково-педагогічного проекту для початкової школи "Росток". Авторська програма Л. Г. Петерсон забезпечує високий рівень математичної підготовки, розвиває креативне мислення учнів, їх математичні здібності, підвищує інтерес до вивчення математики [9].

Завдання на розвиток *креативних здібностей* представлені у підручниках з рідної мови, причому домінують серед них вправи, які потребують від учнів самостійності; вправи, які спонукають до розвитку мовленнєвих можливостей молодшого школяра. Наприклад, це можна побачити у завданнях такого характеру, як "Прокоментуй...", "Обговори з сусідом по парті..." тощо.

Значний розвивальний потенціал мають підручники "Я і Україна". Завдання дослідницького характеру, вміщені в них, передбачають використання додаткової літератури, організацію пошукової діяльності. Завдання практичного спрямування мають переважно змагальний характер (на зразок "Зробіть колаж"). Цікаві завдання з курсу "Я і Україна" *розвивають допитливість та увагу* (використання народознавчого матеріалу – завдання на осмислення прислів'їв та приказок), спостережливість та увагу (досліди, спостереження), *пам'яті та мислення* (кросворди, цікаві вправи) [1].

Отже, аналіз підручників для початкових класів засвідчив, що вони володіють великими розвивальними можливостями. Однак представлення таких завдань у підручниках потребує удосконалення, оскільки розміщені вони безсистемно, не всі види завдань представлені у підручниках, недостатньо забезпечується позитивна динаміка їх використання. З метою розвитку в учнів початкових класів процесів запам'ятовування, важливо включати більше вправ на заучування напам'ять, використання життєвого досвіду, актуалізацію набутих знань.

Спостерігаючи уроки вчителів, слід відзначити, що розвиток креативності школярів значною мірою залежить від індивідуального стилю роботи вчителя, його досвіду, наявності відповідних дидактичних матеріалів. Великий вплив на цей процес має рівень розвитку учнів, із яким вони приходять до школи, середовище, в якому вони виховуються.

Педагоги часто використовують у своїй практиці уроки розвивальної спрямованості, системи уроків, на яких домінує розвивальний компонент, а розвивальній меті підпорядковуються навчальна та виховна. Такі вчителі на своїх уроках постійно застосовують креативні методи навчання, завдяки яким діти залюбки спілкуються між собою, удосконалюючи при цьому мовлення та мислення.

Аналіз досвіду шкіл розвивального навчання показує, що з перших днів перебування дитини у школі у неї формується креативне мислення, стійкий інтерес до знань. Принцип діяльності цих шкіл: знання, вміння і навички виступають як засоби для розвитку особистості учня.

Отже, втілення ідей розвивального навчання в сучасній педагогічній науці і практиці спрямовується так, щоб поряд із формуванням знань, умінь і навичок забезпечувався розвиток мотиваційного компонента навчання і розвивалась культура, здоров'я учасників навчально-виховного процесу.

Нами було проаналізовано роботу низки вчителів початкових класів України, кожному з яких пропонувалось дати відповіді на запитання стосовно сутності та особливості організації розвивального навчання молодших школярів.

Опитуванням передбачалося визначити: 1) ступінь розуміння вчителями суті та мети розвивального навчання; 2) ставлення до розвивального навчання вчителів початкової школі; 3) як часто організовують учителі роботу з підручником; 4) підручники для початкової школи, які містять більше можливостей для розвитку креативності; 5) недоліки і, можливо, шляхи вдосконалення навчання за рахунок впровадження розвивальних методик.

Аналізуючи відповіді вчителів на питання анкети, слід зупинитись на питанні "Чи використовуєте Ви елементи розвивального навчання на уроці?". Пропонуємо відповіді на питання:

1. Здійснюю періодично – 40 %;
2. Здійснюю рідко – 33 %;
3. Здійснюю системно – 5 %;

4. Не здійснюю – 22 %.

Такі відповіді дозволяють констатувати, що розвивальне навчання ще не отримало достатньої уваги в середовищі педагогів, адже систематично застосовують елементи розвивального навчання лише 5 % практикуючих учителів. Водночас деякі вчителі не змогли визначити сутність розвивального навчання, багато відповідей були неточними та незрозумілими, у них не було чітко вираженої думки.

Відповіді на питання "Розвивальні можливості яких уроків Ви найчастіше використовуєте у своїй роботі?" розподілилися так: математика – 30 %, українська мова – 25 %, читання – 12 %, Я і Україна – 11 %, основи здоров'я – 8 %, образотворче мистецтво – 6 %, художня праця – 5 %, інші – 3 %.

Заслужують на увагу і відповіді на останнє питання анкети: "Чи дозволяють завдання підручників здійснювати розвивальне навчання на уроці?" Учителям було запропоновано до розгляду підручники початкової школи. Аналіз відповідей доводить, що лідером з розвивальних завдань є підручник "Математика" (автор М. В. Богданович), адже за його поурочні розвивальні можливості висловилося близько 70 % опитаних учителів.

Підсумовуючи аналіз відповідей учителів початкових класів слід відзначити, що розвивальне навчання не набуло необхідної уваги. На це вплинув ряд суб'єктивних та об'єктивних причин, серед яких: небажання самих вчителів застосовувати креативні методи роботи, ретельно готуватись до уроків; невідповідність підручників та інших засобів, що відповідають розвивальним технологіям.

Слід зауважити, що якісний підручник спроможний стати могутнім засобом навчання, виховання і розвитку дитини. У процесі реалізації розвивальної функції підручника велике значення має професійна компетентність учителя. Взаємозв'язок "учитель–підручник" набуває особливої гостроти: сучасний учитель початкової школи недостатньо володіє теоретичною та практичною підготовкою до роботи з навчальною літературою нового типу. Адже вчитель початкових класів сам може обирати підручник, за яким буде працювати, враховуючи базу школи.

Тож учитель повинен докласти максимум зусиль, щоб сформувати в учнів культуру мислення – правильно, чітко, змістовно будувати свою відповідь, формулювати думку.

У вищих навчальних закладах слід покращити роботу щодо підготовки студентів до роботи в школі. Потрібно націлювати майбутнього вчителя на використання тих видів роботи, які активізують креативне мислення, вчать виділяти головне, узагальнювати.

Список використаних джерел та літератури

1. Байбара Т. М., Бібік Н. М. Я і Україна : підруч. для 3 класу / Т. М. Байбара, Н. М. Бібік.— К. : Форум, 2005.— 177 с.

2. Богданович М. В. Математика 3 клас : підруч. / М. В. Богданович — К. : Освіта, 2006.— 160 с.
3. Богданович М. В., Лищенко Г. П. Математика 1 клас : підруч. / М. В. Богданович, Г. П. Лищенко.— К., 2012.— 166 с.
4. Гільберг Т. Г., Сак Т. В. Природознавство 1 клас : підруч./ Т. Г. Гільберг, Т. В. Сак.— К. : Генеза, 2012.— 112 с.
5. Гнатюк О. В. Основи здоров'я 1 клас : підруч. / О. В. Гнатюк.— К. : Генеза, 2012.— 111 с.
6. Дичківська І. М. Іноваційні педагогічні технології : навч. посіб. / І. М. Дичківська.— К. : Академвидав, 2004.
7. Кузьмінський А. І., Омеляненко В. Л. Педагогіка : підруч. / А. І. Кузьмінський, В. Л. Омеляненко.— К. : Знання-прес, 2008.— 447 с.
8. Освітні технології : навч. посіб. / [Пехота О. М., Кіктенко А. З. та ін.].— К. : А.С.К., 2001.
9. Петерсон Л. Г. Математика 1 клас : підруч. / Л. Г. Петерсон.— I–IV ч.— Суми, 2011.
10. Савченко О. Я. Без якісного підручника якісна шкільна освіта неможлива / О. Я. Савченко // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць.— К., 1999.— С. 3–6.
11. Словник базових понять з курсу "Педагогіка" : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [укл. О. Є. Антонова].— Житомир : Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2011.— 104 с.
12. Фурман Л. Розвивальний підручник: підходи до розуміння і створення / Л. Фурман // Рідна школа.— 1995.— № 6.— С. 45–49.

Wita Pawlenko. Rola podręcznika w rozwoju kreatywności uczniów młodszych

W artykule zostało wyświetlono funkcje podręcznika: informacyjna, rozwojowa, wychowawcza oraz motywacyjna. Zrobiono próbę przeanalizować funkcję rozwojową podręczników dla nauczania początkowego. Scharakteryzowano zadania, przedstawione w podręcznikach, jakie są skierowane na rozwój uwagi uczniów młodszych, myślenia, pamięci oraz kreatywności.

Vita Pavlenko. The Textbook Role in the Creativeness Development of the Younger Pupils

In the article the following textbook functions are featured: informative, evolving, upbringing and motivational. An attempt to analyze the evolving function of the textbooks for the primary education has done. The article characterizes textbooks exercises, which are aimed at attention, thinking, memory and creativeness of the younger pupils' development.